

פרק ו

היער זוכר - טבע ליטא בספרי היהודים

הנוף המשפיע (על ליטאים ויהודים)

בחיפוש אחרי מצע תיאורטי לפרק זה ניתן לדבר על מקומו של הנוף בעיצוב של דמות ושל ציבור. אשר ל'דמות' - באיזו מידה מושפעת ה'פסיכולוגיה' הממשית מהנוף, והוא הדין להשפעתו על הדמות הספרותית; וכידוע, במידה מסוימת קיים קשר בין שתיהן. מבלי להפליג, ניתן לדבר על השפעה בשיעור מסוים של הנוף על הדמות הממשית; טיפוס מכניס אורחים יגדל בסביבה שבה 'הכנסת אורחים' תורמת יתרונות מסוימים לחיים. אמרנו - 'בלי להפליג...', משום שהגזמה ולו קלה בטיעונים שכאלו מסיטה אל מחוזות של הדטרמיניזם הגיאוגרפי הקיצוני, בעוד שהתרבות, ככל הידוע, איננה רק תלויה סביבה, היא מכלול מורכב ומסובך לאין ערוך. אומנם, להלן נוהה טיעונים - פשטניים מעט לכאורה - שכאלה המתרחסים לליטא ולתושביה - ליטאים ויהודים.

אשר לספרות, במצב בו הדמות נטועה בטקסט, יסכימו רבים, כי הנוף, איננו זירה טכנית בעלמא, אלא השתקפות כלשהי של הנפש.¹ נוף אנושי (עירוני, שכונתי, כפרי, ביתי וכו') יכול לקיים יחס סיבתי הדדי עם הפעילות האנושית המוכרת ('פלוני עצוב כי ביתו מוזנח', ולהפך, 'הבית מוזנח משום שפלוני עצוב'). לעומת זאת, הנוף הטבעי מציג אופי מורכב יותר מכיוון שבדרך כלל הוא איננו משתנה באופן מסיבי (העצב של הגיבור יכול להשפיע במהירות על מצבו של הבית, אך איננו משפיע באופן ישיר על ההר והעמק). אך החלטת הגיבור לגור במקום טבעי מסוים משפיעה על אישיותו.² מובן שרבים מקשרים במישרין בין הנוף הטבעי ומצבו הנפשי של גיבור ספרותי ('היער האפל נסך עצב בין ההולכים'), ובמיוחד

1 אבן, הדמות, עמ' 23.

2 רמון-קינן, הפואטיקה, עמ' 70.

מגייסים לצורך זה את האקלים ומזג האוויר ('השמיים קדרו ועמם הלבבות'); ולעתים הקשר הוא עקיף ('הוא הלך לאיטו ביער העצוב'). בפרק זה אנו עוסקים ביחס לנוף הטבעי ובהשפעתו, אך קשה להיצמד למודל אחד משום שאיננו בוחנים כאן דמויות ספציפיות בעלילה מוגדרת, אלא משהו ערטילאי יותר - חברה, קהילה, שבט (על הליטואקים כ'שבט' ראו פרק ח), הנטועים ברצף רחב של טקסטים מסוגים שונים - ספרותיים ותיעודיים.

מהו ביטוי הבסיסי של הנוף הליטאי בכתבי יהודי ליטא וכיצד תפסו את השפעתו עליהם? הנוף הוא האופי טוען - בעצם - ליפמאן, בחיבור החותר אל המדעיות, וזה נכון לגבי ליטאים ונכון גם לגבי יהודים:

קונסרבטיזם. במידה זו מצטיינים הרבה הז'מורים ששומרים שמירה מעולה אף על מנהג קל שבקלים שהתקיימו אצלם מימים עברו. ואפילו הרבה ממנהגי אבותיהם האליליים עדיין בדיהם. ומשום זה השתמרה תרבותם בעצם טהרתה עד היום הזה. וזאת באה להם הודות לשתי סיבות ראשיות: (א) כי תמיד היו עם לבדר ישכון, סגור ומסוגר בתוך תחומו הצר המוקף יערות עבותים ובצות ואגמים לאין מספר, ששימשו כתריס נגד השפעה מלבד. (ב) כי מעולם לא חדר להם לתוך גזעם יסוד עם זר כובש ומכניע, [...] והאם איננו רואים בכל זה הד מטבע עם היהודים בכלל וממדת המשמרים שיהודי ליטא בפרט מצטיינים בה כ"כ הרבה?³

בפתיחה למסתו המפורסמת על ליטא שאיננה, במעין תמצית השקפתית של משמעות הנוף והשפעתו על האדם, כותב אברהם קריב:

ליטא ארץ צנועה היתה לפי טבע ברייתה ולפי טבע ברייתיה. נופה - הנוף הרגיל באותו אזור, המטה קצת לעצבות: שדה ויער, נהר ואגם. באוצרות טבע כמוסים לא נשתבחה, חלקה בעושרו של עולם מועט היה. וכמוה גם האדם אשר בה לא רב היה חלקו במעשים הנעשים על ארץ רבה. היא לא שפעה על האדם רוב שפע, והוא לא שפע יוזמה, פעלתנות. לא פרח שם חרושת גדולה. לא התענפו עסקים בעלי תנופה ומעוף. המסחר שבה לא פרץ גבולות, לא היה בו מיסוד הלהיטות והרפתקנות הטפולות לו במקום שהוא במרכזו של עולם. המעשים לא הרחיקו שם הרבה ממעגל הפרנסה.⁴

3 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 13.

4 קריב, ליטא מכורתי, עמ' 6-8.

לנוף הטבעי המשקף איזו 'צניעות' נודעה השפעה בראש ובראשונה על הפרנסה, על פרנסתם הצנועה של התושבים בכלל, ועל זו של היהודים בפרט: [...] יהודים עסקו שם בעבודות של יער, בעבודות של מים. הם היו קולעי רפסודות ומסיעיהן בנהרות. גם גידול ירקות היה בידי יהודים. אך גם החנוונות [...]";⁵ ולא פחות מכך השפיע הנוף על העצבות המהותית, 'הנוף הרגיל באותו אזור, המטה קצת לעצבות', וגם על אורח חייהם של היהודים: "בליטא שלא היתה שטופה בשמחה, היה הדבר בולט בכל פליאתו, שסדר החגים של השנה נסתיים בהילולא רבה לכבוד התורה".⁶ חיבר המחבר בין הנוף המעצב רוח לבין חיבת התורה; כביכול, לא באה כל העצבות הזו אלא רק כדי לשמש רקע נאות לשמחה אמיתית אחת והיא שמחת התורה!

ויש עצבות מסוג אחר; בהקדמתו לתרגום העברי של אגדות ווינצס קריבה שכונסו באנתלוגיה לספרות הליטאית שתורגמה לעברית במאמץ לקרב את העמים מתוך הכרה תרבות אחת לחברתה, מסיים חוקר הספרות הליטאית ח"נ שפירא בשפתו המליצית:

הטבע הליטאי הנהו ברוך יגון מיוחד. תוגה חרישית עמוקה, בחינת יבבה חרישית רועדת ורוססת, תלויה בחלל עולמו ולבביות עדינה מרטטו. יש להתרפק על הטבע הליטאי, כדי להרגיש את ליריותו של קריבה. ויש לשבת עם דמדומי חמה על חוף הניימן ולשמוע לרחש-נחש גליו, המיית מימיו, קילוח זרמיו ולקלוט את כל ההדים הרוחשים-בוחשים אותה שעה, כדי לעמוד על טיבה ומהותה של יצירת העבר שלו. ליריותו הנה תפילה והתפילה - שירה והשירה - מוסיקה. מוסיקה זו מלא כל ספרו על העבר. כל אגדותיו הן הן קול המולדת בהתרוננה, בהעקה השירי, המוסיקלי. זוהי המולדת שנשבתה בגלי המוסיקה של המילה האמנותית.⁷

תיאור אחר לגמרי, גם הוא בדגש של עליבות, הוא התיאור המסיים את זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק, המתייחס למות סבו:

את מנוחת הנצח מצא בבית העלמין של קאמניץ, באדמה הליטאית הענייה, במקום שנולד בו ושאהב כל כך, ובבואו לעצום לעד את עיניו הנבונות התחמם בוודאי דמו הקר מן המחשבה, אולי האחרונה בחייו, שגופו היגע ימצא מנוחה באדמתה השלווה והאימהית של קאמניץ.

5 שם, עמ' 8.

6 שם, עמ' 38.

7 קיסין, הספרות הליטאית, עמ' 61.

ויש כאן פתח לדיון בניגוד המעניין בין האדמה הליטאית הענייה לבין אדמת העיירה במשמעותה כאם.⁸

באיזו מידה נוף זה הוא ייחודי? האם ניתן בכלל לאפיין ארצות שונות במזרח אירופה על-פי נוף? על-פי ראייה ספרותית סובייקטיבית ניתן להציג לשאלה זו תשובה חיובית - 'ניתן לאפיין'. דוגמה מעניינת לתדמית של שתי ארצות במרחב הגיאוגרפי הזה על-פי אפיון של נופיהן מופיע בתיאורו של אברהם קוטיק - 'הסביבה שגדלתי בה':

לפני חולמים במהירות כמו בקלידוסקופ, מקומות חדשים, חוגים חברתיים חדשים, דמויות חדשות, מנהגי חיי חדשים, רשמים חדשים. הטבע המעודן של רוסיה הלבנה היערות העבותים מימים ימימה, הפלגים המרשרשים בדממה הזאת, השדות המישוריים. האיכר הבלרוסי בכותנתו הלבנה והארוכה, במכנסיו הברד שלו, ברגליו היחפות או הנעולות סנדלי סמרטוטים. הטבע העשיר של אוקראינה, עצי הצפצפה, הפריחה בשלל צבעים, לילות הקיץ השקטים, נהר הדניפר עם הארבות, הדוברות, הספינות הקטנות והרעועות [...] ⁹.

האם ניתן להחליף את הנוף הבלורוסי בזה הליטאי? גם כאן דומה שהתשובה חיובית. יש קשר נופי מסוים בין שתי הארצות (בהקשר האנושי, הרבה יהודים מבלורוס ראו עצמם כליטואקים לכל דבר ועניין); ובכל זאת, יש ייחודיות מסוימת בליטא גופא, כך על כל פנים טרחו להדגיש היוצרים היהודיים הרבים שהקדישו משאבים רוחניים כה מרובים לתיאורה. אחד מהם היה יצחק קצנלסון בפואמה 'בגבולות ליטא'. יצירה זו מורכבת ממבוא כתוב על דרך הפרוזה ואחריו פואמה כהלכתה (ה'מתכתבת' עם 'ליטא' של מיצקביץ, להלן). כך במבוא:

[...] עד שליטא כולה [...] צצה לנגד עיני ויהי המראה מרהיב ומרגיז כאחד: הרחובות הצרות, רפשן, שלוליותיהן, החזירים הסרוחים בפישוט רגליים בתוך הטיט הירקרק ומנמנמים בביטחון ומפזקים פיהוק של חזירים מתוך נימה. בתי העץ הנמוכים, נשות החיל עם הפוזמקאות ומכשיריהן על גבי המעקות של אותם הבתים, כנופיה של יהודים מתפלפלים בדברים של מה בכך [...] ¹⁰.

זהו בעיקרו נוף אנושי, נוף שיוצר תחושות מנוגדות; יש בו מן העליבות, אך בה בעת הוא גם 'מרהיב'. הקטע השירי בהמשך מוכתר ב'ליטא שלי': 'ליטא שלי, ליטא

שלי!'; ליטא זו זוכה לתיאור מיוחד בהקשר הטבעי-נופי:

כולה מישור, כולה מישור / ארץ אין לה הרים; / דרכי מלך בה נמשכים. / כבישים בה משתרעים. / כולה צחיחה, כולה צחיחה, / אין לה פרי תפארת; שאר ירקות היא מצמיחה, / קישואים וחזרת. / כולה עוני, כולה דחקות. / לא זהב ולא מטמונים! / ארץ פרוות זו הארץ, / אדמת אסימונים [...] ¹¹.

אין ספק, תיאור הנוף איננו גיאוגרפי אובייקטיבי; ה'גיאוגרפיה' הספרותית הזו רחוקה מלהלהיב, היא מגמדת את ליטא ושזורת בה עליבות של ממש - 'כולה דחקות'. בקריאת שורות אלו אינני יכול שלא להיזכר בשורות הפתיחה של 'פן טדיאוש' של אדם מיצקביץ, המשורר הלאומי הפולני, שגם הליטאים רואים בו משורר ראוי, במובן מסוים, 'משלהם' - ליטאי ¹². את הנוף של ליטא צייר כך:

ליטא מולדתנו! את לבריאות נמשלת! רק איש, אבדת לו, נפשו המייחלת / תדע הוקירך. עתה תפארתך המלאה / אראה ואציירה, כי נפשי לך כמהה! [...] / בין כה על כנפך שאי נא נפשי העצובה / אל אותם שדות ירוקים, גבעות יערים, / שלרחבי חוף הנימן הכחול משתרעים; / אל שדמות תנובה מלאה הוד ויפעה מוצפת, / מזהיבה מחיה ומדגן מכספת; / מקום בלבנת שלג פורחת כוסמת / ובעדנת לחי נערה אספסת מאדמת / ותחומי ניר את הכול מקיפים כפסים, / ביניהם פה ושם עומדים דומם אגסים [...] ¹³.

הנה כי כן, הארץ שמתוארת אצל מיצקביץ בסגנון כה מרומם, זוכה אצל קצנלסון לקיתונות של אירוניה. כך או כך, יהודים חשו שהנוף של אותה ארץ השפיע על דיוקנם: 'הסביבה המיוחדת של העיירה הליטאית הצמיחה את היהודי הליטאי בדיוקנו הידוע לנו היום. [...]', כפי שמציין רפאל חסמן ¹⁴, ואנו נלך ונלכך תחושה זו.

יהודים חווים נוף ליטאי

כאמור, הניגודים בתיאורים הנופיים של ליטא בולטים; הם נעים מקצה אל קצה, מהתפעמות נרגשת ועד להקלת ראש המגיעה עד לזלזול מופגן. הנה למשל יוסף קלוזנר באוטוביוגרפיה שלו, מספר על סביבות טרוקי (אכן, גדול הספק אם

11 שם.

12 רחובות רבים בערי ליטא נקראים על שמו. שמעתי מעשה שהיה: טיול משותף של תלמידים פולנים וליטאים, וכשהוזכר אדם מיצקביץ, התוכחו בידירות על שיוכו הלאומי.

13 מיצקביץ, פן טדיאוש, עמ' 11-12.

14 חסמן, המכורה שאיננה, עמ' 253.

8 קוטיק, נע ונד, עמ' 240.

9 שם, עמ' 243.

10 קצנלסון, בגבולות ליטא.

בהווה תייר כלשהו יהיו לראות בה משהו זולתי היפהפה):

באתי מווילנה לטרוקי באחד מערבי השבתות של הקיץ, תרנ"ו. [...] הציע לפנינו [...] שנשתמש בהזדמנות ונשוט בסירה ביאור הגדול והיפה של טרוקי. הסכמנו לכך - ונכנסנו לסירה. עליזים וצוהלים היינו, כולנו צעירים, בריאים ומחוסרי דאגה. ופתאום כאילו שטף אותי גל גדול של אושר, שלא ידעתי דוגמתו מעולם. [...] אהבתי את היאור הגדול והמשתרע לכל מלואו של מראה העיניים בשלוות אדירים. אהבתי את הטבע הנהדר שעל שפת היאור. וברגע זה אהבתי את כל בני האדם, ואילו היה אפשר הדבר, הייתי מחבק אותם כולם ביחד עם הטבע כולו בחיבוק אהבה אחד ----¹⁵.

אהבת הנוף מובילה לאהבת האדם! (לא תמיד היה כך בטרוקי) שניאור ב'ווילנה' מתאר זאת כך: "אהבתי את טרוקי, עיירה נפלאה, אחורי הרייך, / ושבעה יאורות מסביבה, בם תשקיף ולא תשבע את יופיה [...]"¹⁶. הנה, גם אצל שני אלו כפות מאזני היחס לטבע נוטות לכיוון ההתלהבות!

יש והאגם הנושק לעיירה עומד מול סמל יהודי המובהק באופן הישיר ביותר: "מאין בא אגם לכאן? מה עניין אגם מים, השורץ צפרדעים בקיץ ומשמש מקום החלקה על הקרח בחורף, אצל בית הכנסת? על זה ספרו ילדי החדר של הרבי הירשל ברל כך: [...]".¹⁷ בשכנות הזו, המתגלה לפרקים בנוף העיירות המזרח אירופאי, בין בית הכנסת לאגם, מוצג יתרונו של בית הכנסת כבר בהצבת הבעיה: 'מאין בא אגם לכאן? מה עניין אגם מים [...], אצל בית הכנסת?; כביכול, האגם הוא האורח, נוכחותו היא המחייבת הסבר בשכנות לבית הכנסת. בסיפור האטיולוגי המובא בהמשך מתברר כיצד הגיע האגם לשכנות בית הכנסת:

לפנים לפני שנים רבות מאוד, עמדו יהודי ויגודה לבנות להם בית כנסת. כשראה הפריץ של ויגודה כך, נתקנא בהם, עמד והקדימם ובנה מול בית הכנסת של היהודים בית יראה של גוים. כשראו היהודים כך, חלשה דעתם. עמדו וגזרו תענית ותפילה. שמע אלוהים את תפילתם, עמד ועשה נס, ובן לילה שקע בית היראה של הגוים של הגוים במעמקי האדמה, ובמקומו השתפך ועלה על גדותיו אגם מים. כשראה הפריץ כך חלשה דעתו וביקש לפייס את היהודים, עמד ושלח להם מן המלבנה שלו לבינים שרופות, טובות וחזקות. עמדו היהודים ובנו את

15 קלויזנר יוסף, לקראת התחיה והגאולה, עמ' 63.

16 שניאור, שירים, ב, עמ' 360.

17 ברקוביץ, פרקי ילדות, עמ' 181.

בית הכנסת בלבינים החזקות של הפריץ ועשו כתלים עבים מאוד, למען יעמדו עד עולם. ומני אז מתפללים היהודים בבית הכנסת ובית היראה של הפריץ שקוע במעמקי האגם עד היום הזה. פעם אחת, לפני שנים רבות, כשלא ירדו גשמים כל הקיץ והמים יבשו מן האגם, ראו כל אנשי הרחוב בעיניהם את ראש הגג של בית היראה השקוע מנצנץ בזהב הצלב אשר עליו.¹⁸

סודותיו של הטבע מתגלים לפרקים, ומגלים עקבות של 'ניצחון' יהודי, אך ניצחון פולקלוריסטי זה, אינו אלא מקסם שווא; המציאות, ידע כל מבוגר, איננה מאפשרת ניסים שכאלה; בליטא הטבע היה חזק מבית הכנסת דווקא.

'ליטא' של חיים לנסקי¹⁹ איננה שיר טבע גרידא, למרות שביטויים של היותו כזה מהדהדים ביצירה. אכן, הוא קורא ל'אריגה' של נוף המולדת: "ארגי-סרגי ביד חולמת / נוף מולדתי באריג שירים"²⁰, אך בפואמה 'ליטא' המוקדשת לסבו, מעלה חיים לנסקי על נס בעיקר את היהודי הליטאי ואת ההווי הליטאי. ליטא של לנסקי מובילה לשבת בבית מנותק כליל מהטבע (ומדגיש בכך את ה'שבתיות'! להלן), אך בצד השבתת הטבע בשבת, מונחת היטב ביצירה הזירה הטבעית. יש פינה של טבע שאליה הוא פונה ברוב רגש ובה הוא פותח; כך בפרק הראשון שכותרתו 'הקדשה':

דפנה לא תשגשג בחורשותייך, / ליטא אמי, אמי העלובה! / בעבי הקורה של תכול שמיך / לא יתפרץ פרנס בשיא גאוה. / נופך מישור, מישור רחב, שטוח. / שדות בולבוסים ויער, אך ורק, / על פרשת דרכים שורק הרוח / בחלילים של אילני הסרק. - / תדהר ערמוץ... הטוב בהם? חוששני, / כי לא אמצא עליהם לקלוע זר, אם אין דפנה - ופים ערבי הושענא. / גם בלאו הכי הרי אני משורר. / רום, גליוני, כנס לבן על גבע, / נפנף שלום, לעיירה, לכפר! / יהי שירי המנון לחי, לטבע, / ואזכרה לכבוד שוכני עפר.²¹

מישורים, שדות בולבוסים ויער - אלו סימני נופה של ליטא; וביער - אין עצי דפנה, אין זה יער שמצמחי נותן לשזור את זרי התהילה, ומה שנותר כדי לעטר בו

18 שם.

19 לנסקי, נהר הלחי, עמ' 141-156. על שירת הטבע של לנסקי יפים דבריו של אריאל הירשפלד: "לנסקי שגדל בין יערות ליטא ונהרותיה, גדל להיות אחד מגדולי משוררי הטבע בעברית. הטבע לגביו אינו נושא לחיור מתרשם (כבשירת פייכמן למשל), אלא הוא נוכחות עוטפת, ביתית מעין תמורה של משפחתו הכפרית, המשכו של סבו חוטב העצים ושואב המים [...]" (הירשפלד, לנינגרד, 13.6.08).

20 לנסקי, נהר הלחי, עמ' 143.

21 שם, עמ' 142.

הוא ערבה פשוטה שלגדות הנהר. עציו אינם אלא 'עצי סרק' ו'קולם הולך' (בעקבות מאמר חז"ל המפורסם) בשריקת החלילים. ניתן לשורר בו 'שיר המנון לחי, לטבע, אך כל זה בכוחו היוצר, הבלתי-חלוי, של המשורר 'בלאו הכי הרי אני משורר, והוא המרומם את נופה של 'ליטא אמי, אמי העלובה'. המערכת הנופית כוללת גם כפר ועיירה; הוא יוצא מהם לטבע, יציאה המהווה יסוד בשיר, אך היציאה מכוונת לטבעה של ליטא שנופה הצנוע, העלוב, אינו מעורר לגאווה אנושית. הנוף הארצי המורכב הזה הוא נוף הילדות: "מונטף טל נודף כל נטע... / ארצי, עודך? איך, ילדות?"²² חווית הילדות היא המועלית מערפילי הזיכרון בפואמה, והטבע, כמו בהרבה זיכרונות ילדות, הוא אבן מאבני בניינה.

הנוף הוא הזירה; ליטא ארץ אגמים היא, וחלק מעלילת הפואמה מתרחש באגם ליטאי. ראשית מתוארת הדרך מהגן שליד הבית, עדיין חלק מהנוף היישובי-אנושי, אל האגם: "[...] יצאנו מן הגן, האח! / עולם נגלה חדש, מפתיע, / שדות בר: דגן כסף, פז חיתו. / ובזר קני סוף ברכה שקטה"²³. 'שקטה' אך גם שוקקת חיים: "ביוון החוף כרוכיות צרחו, / גע-גע' ענה להן ברוז, / רוחות התלחשו / הס... שש... לחש-רחש, רו על רו". וכאן משורטטת הדרמה של השחייה; הסב החסון הוא המובילו לאגם: "[...] טפח לי על ... 'מרש, מרש ליאור!' / פושרים כאור היום המים. / לטוף כל גל מה רך, מה קל. / אילו יכולתי שחות חבל! [...]"²⁴. מכאן הולכת השחייה באגם ותופסת תפקיד חשוב יותר ויותר בעלילה עד שיפסוק הסב: "[...] רוטן סבי לתוך זקנו: / נראה בחוש - חבלי משיח, / הדור פוחת, קשה לו שחות... / אח, אח! היכן הם הכוחות!"²⁵ הסב - יהודי לא-טיפוסי - מגיע לעיירה רק בשבתות, וכאן, את מי האגם של ימי החול מחליפים מים אחרים - מי בית המרחץ, וזהו כמובן עונג מסוג אחר לגמרי, תמצית העונג של העיירה בא במקום העונג של החיים בטבע.

הסיום חוזר לליטא: "יפים לילות ארצנו, / צחורים כוילונות עבים. / לא לחינם חלונותינו / נושאים שלום אור לכוכבים, / אך נוי יש מיוחד ונועם / לליל שבת. [...]"²⁶ ליטא זו - 'ארצנו' - הריהי ליטא יהודית, ולכן אין תמה כי החתימה היא בשבת: "מבריק היין בכוס, דולקת / ההבדלה כפולת שמונה / לכבוד שבת המסתלקת / פרידה נערכת עגומה [...]"²⁷. מוצאי שבת, הזמן הגבולי המובהק [=לימינאלי],

22 שם, עמ' 144.

23 שם, עמ' 147.

24 שם, עמ' 149.

25 שם, עמ' 153.

מתאים כידוע להרהורי גאולה הבאים לידי ביטוי בניגון מוצאי שבת של הסבתא: "[...] [בתרמיל ובמקל - / לציון בא גואל]²⁶. הנה כי כן, ליטא הטבעית-גיאוגרפית עומדת כמצע לליטא אחרת שהנוף שלה הוא יהודי, נוף העיירה בשבת.

חיים לנסקי שר גם על נהר הניימן בשיר 'לשון קדומים': "[...] מגדות ירדן ופרת הסעת לגיונותייך, [...] מלכה! העברתי צבאותייך כמצביא / מעבר דון, ניבה וניימן נהר מולדת. / כן תעבירי שמי מעבר נהר הלתי / כשמות הקדמונים הימן והלוי"²⁷. ברשימת הנהרות הגדולים של מזרח אירופה, ובצד הנהר המיתולוגי, כאן - נהר השכחה, 'הלתי' האורב להטביע כל יצור חי בזרמי השכחה השוצפים שלו, קשה שלא להתרשם מזיהויו של הנהר הגדול של ליטא עם המולדת, אך מנגד עומדת מולדת אחרת, שונה לגמרי, 'מולדת לשונית' - השפה העברית; 'מולדת' היא זו שתסייע בידו לחצות את נהר השכחה, לקבל משמעות לחייו כאחד המשוררים המקראיים הקדומים היימן ובני שבט הלוי.

בשיר טבע 'לאט, ילדה' חיים לנסקי מזכיר נהר מרכזי אחר בליטא:

לאט ילדה, אל קול, אל הגה! / זכרון ארצי הנך, החשי. / תני לעיניך אך לרגע / להתרונן בלשון נפשי. - / צל-צליל, צל-צליל, שלבוק, בעבוע. / סנוור עיני נחשול של תכול. / שוטף הוויליה - קילוח / ספיר משובץ בזהב גדות חול. / ליאור השליך אילן בן-סתו / חכות - קורי שלהי דקיטא, / והמצופים - עלי שלכת. / לא ייאחז יום תמול בו. / לעד, מאור תמולי, שקעת! / גם את ילדה, עינך דועכת.²⁸ לדעתי, זהו תיאור טבע מרהיב, אך קיים גם 'הצד השני', המנוגד, של המטבע והוא הדעיכה, רפיפות של קיום אנושי לנוכח 'בריחת' הזמן, שיש בהם מן העליבות האנושית. הטבע רוקם רקע לציור של אהבה נוגה; העילה הספציפית מוכרת וידועה - תיאורי סתיו שמטבעם - כך החליטה התרבות האנושית - נוטים אל העגמומיות, והם עצמם מעוגנים בתיאור הנהר. אכן, תיאורים שכאלה יכולים להיווצר בסמוך לנהרות רבים, אך הנהר הנידון הוא הוויליה נהרה של ליטא, נהר של נוף ליטאי.

הנוף המצודר-מטריד והשפעתו מופיע בזיכרונות למיניהם. העיירה (על סמליותה בפרק ה), קרובה במיוחד לטבע הליטאי ובה ניכרת השפעתו במיוחד: עיקולי הנהר או האגם הסובב לצדה של העיירה, או מתפתל בעיבורה; ... הכנסיה

26 שם, עמ' 155-156.

27 שם, עמ' 201.

28 שם, עמ' 45-46.

הקתולית, שמגדל פעמוניה מתנוסס מרחוק מעל לאופק; האפרים וגני הירקות - רובם של גוים - המכתרים אותה כחגורה ---- אלה הם קווי-רשומיה הראשונים- החיצוניים של העיירה כפי שהם מתגלים להלך או לנוסע המתקרב אליה, בכביש או בדרך עפר, מוצלת שדרת עצי אורן, אלון או לבנה, חצויה אי-פה אי-שם על-ידי גשר מעל נהר או בקיע עמוק.²⁹

הסביבה המיוחדת של העיירה הליטאית הצמיחה את היהודי הליטאי בדיוקנו הידוע לנו היום. הסביבה של העיירה והכפר הליטאיים; השמיים האפורים, השדות והאפרים שלא הניבו עושר רב; הגדרות הדחיות והגשרים הרעועים, בקתות האיכרים הנמוכות עם גגות הקש; האיכר הליטאי הפרימיטיבי, קשה התפיסה ואט התגובה, שבתת הכרתו עוד לא יצא מהיערות האפלים של רעמי 'פארקנאס' ועלילות ה'וידאלוטות'; השפה והתרבות הליטאית שעוד לא השתחררו מתקופת השעבוד והדיכוי של המשטר הרוסי והיו דלות ושדופות בתוכנן ובצורתן - כל הרקע האפרורי הזה, העגמומי ונמוך הקומה, הטביע חותם של אפרוריות, של יבשות מסוימת ופכחונות עצובה גם על היהודי הליטאי, על הליכותיו ותגובותיו, על מזגו והשקפת עולמו. מותר להניח שגם 'מתנגדותו' המפורסמת של היהודי הליטאי, אטימותו כלפי עולם החסידות הנלהב, הנסער, הרווי צבעי חיים דשנים ועליזים - שמתנגדותו זו של ה'ליטוואק הצלם-קאפ' אף היא לא מאלוה באה, לא רק כפרי השראה של גדול זה או אחר, אלא מקורותיה התת-הכרתיים ניזונים ומתמשכים מאותה האפרוריות, מאותן הפיכחונות והעצבות ונמיכות הרוח, השפוכות על פני הנוף הליטאי, על האדם הליטאי ועל היהודי הליטאי.³⁰

ספר שבו הזיכרון הפך לפרוזה הוא ספרה של שרה נשמית 'הילדים מרחוב מאפו'; הדגש העיקרי בעלילה מושם על המתרחש בצד העירוני של הארץ, ועל גלגוליהם של הילדים גיבוריו במקומות המסתור והמחבוא, שהם ההפך הגמור מכל נוף, אך המחברת הכותבת מתוך סערת הזיכרונות, איננה מתעלמת מהנוף הטבעי הפשוט:

בין שדות שיפון ומרחבי אחו מתפתלות דרכי עפר. מתנועע שדה הקמה. צלילות זהב מרכינות ראשן, פרג הבר האדום מביט ביוהרה כלפי מעלה, הדגנית משפילה בצנעה את כותרתה הכחולה. סוס עייף גורר לאטו עגלת סולמות בדרך לא סלולה. על דוכנה מנמנם לו איכר רחב כתפיים. באחו רועות פרות כבדות כרס, מהן

29 חסמן, המכורה שאיננה, עמ' 253.

30 שם, עמ' 256.

חומות אדמדמות, ומהן שחורות מנומרות-לובן, מלחכות עשב בעצלתיים. כבשים מתולחלים מביטים בעיניים נפחדות. אגמים ברוכי דגה ולחופיהם חורשות חורשות; עצי אורן ואשוח, עצי מילא, אדר וערבה. צמרות משתקפות במראות המים. בלובן פרחיהם מבחיקים שדות כוסמת וניצת פשתן תכולה עולה מתוך המישור. ארץ כפרים ומרחבי שדה. צלב עץ ישן, רקוב למחצה ומכוסה ירוקה, מזדקר בצומת דרכים, משקיף אל בתי עץ קטנים מפוזרים ובודדים. חלונות זעירים לבתים, והם מציצים אל גינות פרחים קטנות, בהן מוריקות הרותה, המנתה, והריכפה נותנות את ריחן. באור השמש מאדמים עצי דובדבן שופעי פרי. נדירים כאן בתי חרושת וארובות מתמרות עשן. טרקטור לא יפלה מרחבי שדה וקומביין לא ירנן לב עובדים. לאטו יעורר את שוטו על סוסו הדל. בימי קציר ינוף מגל ובעקבותיו תלך אשתו כפופת גב והיא מאלמת בידיה. [...] כזאת היא ארץ ליטא.³¹

מבטה החודר יורד עד לפרטי הפרטים הבוטניים, במבט שכולו חיבה הביטה אל תווי נוף של שטח שיהודים רבים כינוהו מכורה או מולדת. יהודים חוו את הנוף באופן הישיר ביותר בכפר, כך עולה מתיאור המזכיר את שירו של לנסקי שלעיל:

מקום הולדתי היה הכפר דגאיץ השוכן 4 ק"מ מהעיר טלז [...] שדרת עצים נהדרת הובילה מהכביש אל בית האחווה הקרוי ארמון. הבית היה מוקף בעצי נוי וגינות פרחים, שבילים מטופחים בין עצי לילך ויסמין. בצל עצי אלון ותיקים התנוסס בית עץ יפה ומרווח, עם מרפסות מזכוכית צבעוניות. הבניין עמד על חוף של אגם מוקף גן עצי פרי עתיק וגדול. ביתנו קרוב היה לארמון, בקצה השדרה. זה היה בית עץ, עם גג רעפים מכוסה איזובים וירוקים וחלונות קנים. מסביב היו עצי אלון גבוהים. כל השטח היה מוקף חורשה צעירה עם כרי דשא ופינות חמד. על יד הבית השתרעה חצר גדולה וגן ירק, ומצד שני גינת פרחים מטופחת [...].³²

יוסף גוטפרשטיין, חוקר פולקלור יהודי ליטא, מציע מבט מורכב יותר לחוויית החיים בצד הנוף:

[...] ובטבע השני [=של ליטא], זה שהיה מוטל מתחת לחוטמינו, היתה זורמת

31 נשמית, הילדים מרחוב מאפו, עמ' 5. תיאורי הנוף שלה ששוורטו ביד אמן בולטים גם בתיאורה של קובנה: "[...] ושוכנת העיר במקום בו משתפך הנהר ויליה אל הניאמאן. מה יפה הוא הניאמאן ומה הרורה הוויליה! חופים גבוהים להם והם מכוסים יערות מוריקים. בימי שבת היו יוצאים בני קובנא מן העיר להתרחץ במי הנהר ולרגוע בצל העצים. יהודים רבים אף הקימו בתי קיץ בתוך היערות. העולה כלילה על ההר שעל גדות הניאמאן והוויליה נפרשת כל העיר והיא מנצנצת ברוב אורותיה. על אחד ההרים האלה ישב הסופר אברהם מאפו וכתב את 'אהבת ציון'. מכאן מעל גדות הניאמאן, ראה בעיני רוחו את גדות הירדן והכנרת" (עמ' 6).

32 נתוביץ, בית אבי בכפר, עמ' 247.

ה ה יא ה ש ח מ ש ל מ ה
ק מ ל מ ש ש ת כ ש מ ל
ל מ ש מ ל , כ ש מ ש ק
מ ים ש ל [...] . ל מ ש מ ל ש ק
ת ו ל פ ש ב ש מ ע ה מ
מ ש מ ל ש מ ק ה ינון ל ק
ש מ ל ש ה ינון ל ש מ ת ש מ
ל ש ת ים מ ש ו ה ל ס ה ב ב ל ס מ .[?]
ת א ק ש ע ש ים ח יב א ת ש ע
ח א ש ק ה ק מ א ק ג יא ת

[illegible]

ס ו 8.1.28: ל כ ה א ב ת ק מ ל כ
ב א ק ב ק ק מ כ ה . ש מ ל
מ מ חובגה ש ל [1.].

33 גימטריא פ' לקלר עמ 612.

34 ברת פתח עמ 442-437.

35 ש עמ 438.

36 גולב ■ עמ' 150.

28. 2. 15: ב ק ח מ ט א ש ח א ש ח א
 ק פ ש ה ל ט א ט ק ת ב ת ז מ
 ק ש 10 צק ש ה ה ע ח ח א [...]!
 מ 28. 2. 7: א פ ת ק פ ה ימ[ו]ה ש מחרם
 הם ת ל ים. ש ל ק ע א ש מ ק [...]!
 ש 28. 7. 21: ש ל ח ק פ ק ה ס ל ב
 ק ב ר ק א ש א ק ב ש ל נ ש
 מ ק מ ש ק מ א א ל א ח
 ק, ק, ל ש פ מ פ מ ל ש, ש פ ת
 ל ק פ [...]!
 ס ל ע א וס ל א ל ק ת יסומ א

מ ד ו

צירף מ תיחית מ אמ תלב ק מ
ל ת ת ילע מ מ א מ מ ש
מ של ח ס א ש מ ש ל ק מ מ
ל מ מ ג ל ש הים ית ת מ א
ש ת א א פ ח פ ק
ת מ מ ש מ ש ל מ מ ה
עירות ת ק מ מ מ זמ ק ש ל מ
ק ק ל מ מ מ מ א מ מ מ
מ מ מ ק מ ל לישב מ מ מ ה
ק ל . ק ל כ ה מ מ ש מ מ א
מ ק ה ק ה ל ק מ מ א ל מ
ק מ ל מ ק מ א ק מ ל ה מ
ק מ מ מ
ש ל מ ל מ ל מ מ מ ל מ

37 מש עמ 156.

38 מש עמ 177.

.18 **ע** **מ** 39

גורלם. בנפש רצוצה קראו לאביהם שבשמיים כי יגלגל רחמיו עליהם וירכך את לב מושליהם הליטאים להטותו עליהם לטובה.

מאז דרכו רגלי היהודים על אדמת ליטא אין הם יודעים מנוחה לנפשם. הליטאים עובדי אלילים הם - סוגדים לאל הרעם והברק. אין הם מחבבים אותו ברם הם מתייראים הימנו וראה גדלה. הם קוראים לו בשם 'פרקונס'. אל אכזר הוא זה, ללא שמץ של רחמים. כיוון שהוא בא לכלל חימה הריהו משליח ארצה רעמים וברקים, המציתים ומכלים כפרים על כפרים. 'פרקונס' אינו חס אפילו על התבואות בשדות. רק לאחר שמקריבים לפניו קורבנות למכביר משכך הוא את חמתו. ברם לא רק צאן ובקר אוהב הוא 'פרקונס'. המאכל האהוב עליו הוא בשר אדם, ודווקא של ילדים רכים. הקימו הליטאים מזבחות אבן על כל ההרים הרמים. היו הורים יהודיים שרואים בחרדה מתמדת פן יחטפו הליטאים את ילדיהם להעלותם קורבן על מזבחותיהם.

מתוך כפייה ומעשי תככים מצד נסיכיהם ומושליהם, ממירים הליטאים את 'פרקונס' בישו הנוצרי. גורל היהודים מחמיר עוד יותר כתוצאה מכך. בחג הפסחא [...] ⁴⁰.

בספרו של מרקוס, הדברים הללו מהווים רקע לבואו של הגאון, ובעיקרו הספר מהווה ניסיון להסביר את המאבק - הקשה לעיכול מנקודת ראותו - בחסידות. אבל ההתחלה היא בליטא; הוא יוצר דמות סטריאוטיפית של ליטא משתמש שוב ושוב ב'ירושלים דליטא' בעיקר בהקשר של גושפנקה שניתנה לשימוש בכינוי הזה בימי הגאון, ובי'נהרות ליטא' כמקבילה לנהרות בבל (להלן). ליטאים כישות לאומית אינם נזכרים עוד בספרו, והקורא נותר שבוי בתדמיתם המחרידה כעובדי אלילים סמויים, המשרתת היטב את הניגוד הטוטלי לדמותו של היהודי הליטאי.

זלמן שניאור הקדיש יצירה מקיפה ל'יער' ובה זיהה את הכוחות המיסטיים הטמירים הגלומים בו, ועמד על שרידי הפולחן האלילי הנחבאים בסבכו:

[...] והס! מה פשר תמיהה זאת בכנופיית אלונים, / וריח זה של שרף ולבונה שנתעפשו? / כעין טחב של בית מקדש קדמון, נשכח, / אשר אלוהיו הבלים יצאוהו, / אין זאת... אלוהי סלווים קדומים / פירון, ירילו? ... מי ידעם? - פה נטמנו מפקד בן הנגר מנצרת, / עת בא ליערות הצפון להשמידם. / פה קברום המאמינים האחרונים / וישקו רגלי עצם ויבכיו. / והס. אבק אגדות ירחף פה על סביב, / עם נזמי ליבנים וזרע אלות הרות: / אגדות שודדים, מלקוח הקוזקים, /

עלילות פליטי הצרפתים, קדרות זהב / הטמונות תחת אזוב זה וגזעים קנומים אלו, / עם עצמות אדם וחרבות. / מה עזים, משוני מראה ונפתולים / יתעוותו, יחדרו שורשים אלו [...] ⁴¹.

היצירה 'פרקי יער' נכתבה בשנים תרע"ב-תרע"ז; 'אבק אגדות ריחף ביער' הרבה זמן, ה'אגדה' האחרונה אמיתית הייתה, ו'עצמות אדם' - ממשיות ביותר. היסטוריון הכבול ל'כללי המשחק' שלו, יתקשה מן הסתם להסביר את האירועים המחרידים שאירעו ביערות ליטא בתחילת שנות הארבעים באיזה גילוי של יצירות פאגאניות מורשת היער, אך בספרות יש רמז דק לכך; אגב, אצל שניאור הרמזים נושאים אופי נבואי.

כשאסף משה ירדני-זקתיים בשנת 1928 את קטעי הספרות העממית הליטאית מתורגמים לעברית התכוון לקרוב לבבות, להכרה טובה יותר של תרבות הרוב הליטאי בקרב היהודים שחרף השכנות הפיסית התקשו להכירה. ההנחה הסמויה הייתה כמדומה כי בתרבות עממית יש ערך מיוחד, היא משקפת איזו 'אמת לאומית' שורשית שניתן לגעת בה; בתקופת האוטונומיה לא ראו את הליטאים כפי שראה אותם פסח מרקוס, שלמען האמת מושפע כבר מהסוף הידוע. במאסף הידידותי הקטן שאמור היה לסלול את הדרך ללקטים נוספים, כלל ירדני גם 171 פתגמים, ז'אנר העומד במרכז של כל יצירה עממית. כמתבקש רבים מהם עוסקים ביער ובעציו. הפתגם התשיעי הוא: "אל תגרש את האלוהים אל היער, לא תוכל אחרי כן השיבהו". הליטאים ידעו - מסתבר - כי היער הוא ארץ גזרה, גם לאל; האלוהים ביער הוא אלוהים אחר.

יער ליטאי - אנשים יהודיים

היער נוכח בעצם בכל מקום, גם ביישוב. זה בוודאי נכון לגבי העיירה; היא איננה מקום ממשי ולא-ממשי ללא מעטפת היער שמסביבה. בסיפורה של דבורה בארון 'תורכים' ⁴² מובא ציור של היער הליטאי כרקע לעיירה: "[...] ומאחורי היער המקדיר, היער הליטאי, העבות, צפה ועלתה הלבנה - נוגה, [...] ⁴³." הוא הדין ליער האופף את ה'כפר' כעולה מתיאור של כפר קטן שבו שכנה משפחת חקלאים יהודיים בסמוך לטלז:

41 שניאור, שירים, ב, עמ' 462-463.

42 בארון, פרשיות, עמ' 412-421.

43 שם, עמ' 414.

בשבת היו מבקרים בכפר הרבה מטיילים צעירים וצעירות והיו מסתובבים בחורשה, או ביערות מסביב. לפעמים היו מבקרים בביתנו ואהבו לשתות חלב טרי מעטיני הפרה מייד. בין המבקרים היו גם בני ישיבות, הם היו אורחינו והיו נוהגים לסעוד אצלנו את הסעודה השלישית. אבא היה מנצל את נוכחותם כדי לערוך לנו בחינות [...]".⁴⁴

הנה לנו השניות הנופית הידועה! כאן היער איננו 'מקדיר', אלא מחוז חפץ למטיילים.

אולם, כל זה נכון לא רק לגבי העיירה או הכפר, היער 'פועל' גם בעיר הגדולה. לזכר וילנה המרחפת בין נוף ריאלי לנוף מדומיין נכתב (אומנם על אדמה זרה, בניכר) שירו המפורסם של 'ל' וולפסון: "אפטמאל זע איך דיר אין חלום / היסיגעליבטע ווילנע מיין" [= לעתים קרובות רואני אותך בחלום, / וילנה אהובתי עד מאוד]. הוא מזכיר את העיר היהודית הריאלית: "און דאס אלטע ווילנער געטא / אין א נעפלדיקן שיין" [= והגעטו הנושן של וילנה / בזהר ערפילי]. את הטבע הוא מזכיר בפזמון: "[...] ווילנער געטלעך, ווילנער טייכן, / ווילנער וועלדער, בארג און טאל" [= סמטאות וילנה, נחלי וילנה, / יערות וילנה, הריה וגיאיותיה]. ובבית הבא: "כיוע דעם וועלדעלע זאקערטער / אין זיין שאטן אינגעהילט, / ווו געהיים עס האבן לערער / אונזער וויסנדרשט געשטילט" [= רואה אני את יער זאקראט, / עטוף בצילו / מקום שבחשאי הרוו מורינו / את צימאון הדעת שלנו].⁴⁵

עיר עוטה יערות, שבנוכחות מורים ותלמידים התברר כי הם בעצם חלק ממנה. וכך רואה את וילנה גם פרץ סמולנסקי ב'מסע ברוסיה':

[...] אך מבלעדי הרחובות האלה העיר יפיה למראה ושארית עתיקי בנינים יחד את מלאכת חכמי חרשים החדשים וכללו את יפעתה. גני חמד ופרדסים יסבוה מכל אפסים והרים סביב לה ובצדק יכנו סביבות העיר בשם שוויץ דליטא כי גם פה תרווה עין הרואה נחת לראות חליפות הרים ובקעות יערים ונהרות [...]".⁴⁶

44 נתוביץ, בית אבי בכפר, עמ' 248.

45 ראן, וילנה היהודית.

46 השחר (עורך: פ' סמולנסקי), שנה חמישית, תרל"ד, עמ' 484. לוי דוידוביץ, הפותחת את ספרה בהדגשת הפרובינציאליות של וילנה שעל סף שנות הארבעים, מציגת נקודות משיכה לתור האמריקאי, הראשונה שבהן, לפני ההיסטוריה, היא הטבע:

"[...] romantic landscape, its center nestling in a narrow valley carved out by its two rivers - the graceful Wilenka River winding around wooded hills just before it entered the larger Wilja, [...] From its center Vilna spread outward in all directions, across both rivers, upon a range of undulating sandy hills affording splendid views to those who lived on their heights. The hilliness of Vilna and its environs earned it the reputation of being a Lithuanian Switzerland. Beyond the city stretched fields spotted with lakes and

גם קובנה מוקפת יערות: "[...] מה יפה הוא הניאמאן ומה הדורה הוויליה! חופים גבוהים להם והם מכוסים יערות מוריקים. בימי שבת היו יוצאים בני קובנא מן העיר להתרחץ במי הנהר ולרגוע בצל העצים. יהודים רבים אף הקימו בתי קיץ בתוך היערות [...]".⁴⁷

הנה כי כן, כמוה כקטנה שבעיירות, מתחככת ביערות גם העיר הליטאית הגדולה; יערות ליטא אינם מתחשבים בשטח האורבאני המצומצם, יער ליטאי - למצער בהקשריו התרבותיים - נמצא בכל מקום.

יער שנמצא בכל מקום מגיע גם עד לירכתי המערב; יש מקומות שמפגשים יער וים. יהודים נפשו גם בשפת הים אך יותר מכל אהבו את הנופש ביער, מן הסתם בגלל הקייטנות המרובות. יש מקומות בליטא שהתאפשר ליהנות מזה ולא להניח היד גם מזה:

הנה עלה לפניו זכרון מימים עברו, עוד בהיותה על פסגת אושרה. היה ערב שקט וירח עדין עטוף בחיותוליו. היא שרכה לה את דרכה על חוף הים יחד את הגברת חביבה בלון, אשת ראש הישיבה בישיבות טלז. והנה, מדי פעם בפעם קפצה עליהם רוגזת הים, והמים היו בשצף קצף משתערים עליהן ודוחקין רגליהן, מתוך שהם מלחכים את נעליהן... מימינם גם לו יער האורנים ויחלום חלומות ויחזה חזיונות. פתע נרטבו רגליה של שפרה ותקרא בחימה שפוכה 'מה אשנא את הים ומימינו'. 'הא כיצד?' נענתה בת לווייתה, 'הן אוהב את הים מכל בעולם'. 'זאנוכי אשנאהו תכלית שנאה. את היער, אותו אוהב אהבת נצח'. 'מדוע זה תשנאיהו?' שאלה אחרי דומיית רגע הגברת חביבה. 'אשנאהו בשל עצמת תקפו, גדולתו ונצחיותו, הוא איתן הטבע האדיר, ואנוכי תולעת לגביו; לא כן היער: הינה לובש צורה ופושט צורה, נולד, חי, נובל ומת, או מחדש את נעוריו, או שיבה זורקת בו, ממש כילוד אישה, וזה המרתקני אליו בעבותות חיבה, קרבה ואהבה' [...].⁴⁸

הנאה פרוזאית מן הנופש הופכת לדיון פילוסופי על משמעותם של סמלים - 'מלחמת' היער בים; הטבע הזה איננו אדיש, המאזין לקולותיו איננו יכול להישאר אדיש.

כל זה מזכיר את דמות היער באפוס הליטאי; תיאורי האנשה של היער נפוצים ב'פן טדיאוש': "ובשעה זו מסביב להמה היערים / של ליטא, מלאי הוד ונשגבים

(דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 2) "dense dark forests of pine and fir".

47 נשמית, הילדים מרחוב מאפו, עמ' 6.

48 לויין הדסה, בת עמי, עמ' 61-62.

משתרעים [...] העצים עם הסבכים בעלים ועפאי / התלכדו יחד, כנערות עם נערים, הבאים / לחולל סביב זוג צעיר, זוג הנאהבים [...].⁴⁹ הוא אשר אמרנו, היער איננו אדיש.

היער זוכר, משכיו

היער היפה כל כך נתפס ברובדי העומק של תרבות אירופה כאזור של 'מחויץ לציוויליזציה', מעין 'מדבר' של אירופה.⁵⁰ בין כוחות האופל שיצאו מהיער ניתן למנות גם את האנטישמיות (היא יצאה גם מפתחים אחרים). בהקשר זה, היער היה מעורב גם באנטישמיות; הכומר פ' זאדיאקיס (Zadeukis) האשים בראשית שנות העשרים את היהודים כי סייעו לגרמנים בשנות מלחמת העולם בעיקר באספקת סוסים. ההכנסות הגדולות שגרפו הסוחרים היהודים נוצלו לעסקים חדשים של קניית יערות לכריתה. כתוצאה מכך, כך טען, הולכים ונעלמים יערותיה של ליטא.⁵¹ ההסבר הסימבולי לצבע הירוק שבדגל האדום-צהוב-ירוק של ליטא קשור כידוע לנוף, ליערות; והנה מסתבר שיהודים פועלים נגד היער. אינני יודע כמה אנטישמיים הרחיקו לכת עד לחיבור של צבע הדגל וגניבת היערות (והפכו שליש מהדגל להצהרה אנטי-יהודית). אבל מישוהו בליטא לא אהב את הקשר בין היער ליהודים.

בסופו של דבר פעל היער נגד היהודים. הסיום הנורא עמד בסימן הטבע, היער - כך חשו - המושרש כל כך בתרבות הליטאית, נוטל חלק בעלילה; זה בלט במיוחד ביחס למי שברח ליער; יצחק ארד בדרך אל הפרטיזנים:

[...] כאשר נפוצו השמועות על העברת הגטו מסוויניציאן למקום אחר [...] סיכמנו כי הגיע הזמן לעזוב את הגטו ולהתחיל במלחמתנו עם הגרמנים ביערות [...] ויצאנו מן הגטו. עקפנו את העיירה והלכנו מזרחה לכיוון יערות צרקלישקי. לא היה קל לצאת, כי הגטו היה מוקף שוטרים. יצאנו אחד-אחד ונפגשנו במקום מסוים בקילומטר-חצי מחוץ לגטו, משם המשכנו יחד ליערות צרקלישקי. פגישתנו עם היער לא הייתה מעודדת. היה שלג, היה קר, והרי לא נולדנו אנשי יערות. היו קשויים בהשגת מזון, אך לאט-לאט התחלנו להסתדר [...].⁵²

49 מיצקביץ, פן טדיאוש, עמ' 116.

50 ההיסטוריון הצרפתי ז'אק לה-גוף: "[...] כבר בימי הביניים הניגוד המשמעותי [=באירופה] היה בין עיר למדבר [...] המדבר נחשב כפראי ולא מפותח. גם היער מאופיין כאזור פראי" (היילברונר, הריקוד הדיאלקטי, עמ' 30).

51 ואריקס, מירושלים דליטא, עמ' 14.

52 ארד, פרשת, עמ' 102-103.

'והרי לא נולדנו אנשי יערות' הוא המצב היהודי; חלק (קטן) מיהודי ליטא הסתגלו לחיי יער תחת הדגל האדום, חלק עמד מול הבור והמראה האחרון שראה בליטא היה יער; אשרוביץ מספיד את קהילת פוניבז':

[...] סמוך ליער צקון-וידוי / עצי היער ילחשו / זה יער סב, זה יער עב / סמוך לפוניבז' דליטא. / בעצם וידויים עצים / כרעו-נפלו, עדי המעיטו. / ויסתלקו הציפורים / כהסתלק נשמת היער. / עבים הכבידו, כשקים / שנגדשו אימה וסער / חצי היער שכיב מרע / השאר הוא בר מינן, ערביים / אזלה התכלת. כבערה / פושה האדום בשמיים / [...] מעיר ליער המונים / של יהודים בהילוך צער / ורדוף קתות רובים בפיק וכובד נח כל צעד. / [...] עלים מוחים את הדמעה / מעין היער הדומע. / חופרים אתים באדמה / מביט היער ושומע: / בצו שקט ואכזרי / פקודה לפתע משתאגת / ועשר מכונות ירי / אלפי כדור ירו מנגד / ויער. דרך, בור... אתים / זורקים עפר אל בור השחת. / טית-זין אלה יהודים... / טית-זין אלפים ביחד....⁵³

יחזקאל שב"י מאור ב'השקיעה וחורשת פונאר', חוזר לפונאר אחרי שנים ומגלה שם כתובת נאצה על כביש האספלט, אחרי כל מה שקרה זה בהחלט מכעיס, הוא מתקומם על היער שראה אז ורואה בהווה:

נדלקת אדומה צמרת יער / וכדם מוצת ענן כליל נבער, / יגון דרכי היום נשאר: / מימין שקיעה, משמאל פונר, / נדלקת אדומה צמרת יער / 'היזהרו מיהודים' - על האספלט. / כל היער ראה ולא צרח. / ורק כעד בענפיו פלט: / 'שוב פה, קרוב, מוכן הרצח' / 'היזהרו מיהודים' על האספלט [...].⁵⁴

דב שילנסקי מתאר את שתיקת היער על רקע המתח בין היפה למאיים שבו, כך היא חורשת קוז'י:

שם, במקום שפורחות המרגריטקות הריחניות, במקום שליקטנו פעם גרגירי יער מתוקים, במקום שציפורי שיר הקסימו אותנו בציצן, במקום שנחנו ונפשנו - צצו קברי אחים. [...] המצבות על קברות האחים בקוז'י הן העצים. הם היו עדים לכל הזוועות שהתרחשו שם. הם יודעים הכול ושותקים. הם נראו בעיני כעומדים אבלים וחפווי ראש, ענפיהם זעו חרישית כאילו מלאכי שמים מנענעים אותם כדי לתת מקצת משב חיים לגיא צלמוות איום זה.⁵⁵

53 אשרוביץ, פוניבז'.

54 אבי-שב"י מאור, הכוכב האדום, עמ' 69.

55 שילנסקי, חשכה לאור היום, עמ' 519.